

דף הרחבות לנושא –**הלכות ביטול – (שיעור 6)****העברה, והלכות שנתחדשו בעקבות שימוש בפלטה חשמלית
שמופעלת באמצעות שעון שבת**

שיעור 18

❖ מחלוקת בראיות שהביא הגרש"ז

אנו עוסקים בשאלה אם מותר להעביר קדירה שמקור החום שתחתיה נכבה למקור חום חלופי. למדנו שחלקו בזה האחרונים. כאן נתעמק בראיה שהביא הגרש"ז להיתר וכיצד התמודד עמה הרב בצלאל שטרן, שאסר.

שו"ת בצל החכמה חלק ד סימן קלז

בתיקונים ומילואים שבסוף הספר (שש"כ מהדורה תשל"ט עמוד של"א) מביא בשם הגאון רש"י אויערבך שליט"א לדון להקל בזה כשעושה זאת סמוך לכיבוי האש, והוא על יסוד הדין המבואר שאם נפלה טליתו או נשמטו תפיליו ממקומם שחוזר ומברך כשמחזירים, ואף על פי כן אם אירע לו כן באמצע התפלה אין נוהגין לברך משום דבתחילת הלבשה דעתו ודאי להיות לבוש בהם כל זמן התפלה כבסיי כ"ה מ"ב סקמ"ד, וה"נ בזה הכל יודעים שבשעה שהעמיד הקדירה ע"ג הכירה ע"ג האש הי' דעתו ודאי להשהותה שם עד זמן סעודתו ע"כ ע"ש.

הלכה היא שמברכים על הנחת טלית ותפילין בשעה שמניחם, ואם נפלו יש לברך שנית בשעה שמחזירים. אך אם נפלו באמצע התפילה אין צורך לברך שנית, מכיוון שכונתו מראש הייתה, ללא ספק, שישארו על ראשו במשך כל התפילה.

הגרש"ז הוכיח מכאן שהכוונה בשעת ההנחה המקורית מגדירה את משך שהות הדבר. המשמעות לענייננו היא שאם הניח קדירה על מנת שתהיה על מקור החום עד הבוקר, יש להחשיב את הכוונה הזאת גם אם מסיבה כל שהיא הקדירה כבר לא נמצאת על מקור החום. לענייננו, אם הוא נכבה, יש לראות בזה הסרה ממקור החום עם כוונה להשאיר על מקור החום.

ואני בענייני לא הבנתי ראייה זו דלעני"ד שאם הכירה עדיין חמה בלאו הכי מותר, ואם היא קרה כבר נראה דשאני טלית שנפלה ותפילין שנשמטו ממקומם, שהרי אם היה מסירם בידו על דעת להחזירם מיד – אין צריך לחזור ולברך כמש"כ הרמ"א (סי' ח' סעי' י"ד וסי' כ"ה סעי' י"ב), לכן גם בנפלו או נשמטו באמצע התפלה נהגין שלא לברך דהוי כמחשב עלייהו מעיקרא להיות לבוש בהם כל זמן התפלה, מה שאין כן בקדירה שכבתה השלחבת שתחתיה, שאילו היה מסירו מעל גבי האש והניחה על גבי כלי, אפילו היה דעתו להחזירה מיד על גבי הכירה לא מהני מחשבתו לדעת הרמ"א, דבעינן עודה בידו ודעתו להחזירה, אם כן גם בכבתה השלחבת ואין הקדירה מונחת על גבי הכירה, רק על גבי כלי, מה מהני שהיה דעתו להניחה שם עד זמן סעודתו, הרי אפילו מחשבת מפורשת להחזירה לא מהני.

'בצל החכמה' לא קיבל את הראיה. מי שהסיר את התפילין בכוונה להשיבם, משיב אותם ללא ברכה. אך מי שמסיר את הקדירה ממקור החום לא יכול תמיד, להחזירו למקומו, גם אם התכוון להחזירו מראש. לכן, לטענתו, אין להשוות בין ההסרות. להלכה ניתן לסמוך על הגרש"ז.

❖ האם הנחה על הפלטה לפני שתופעל נחשבת גרמא?

עלינו להתייחס לשני פנים של שאלה זו – ראשית – לכאורה הביטול הוא תמיד גרמא. מניחים אוכל בתנור, וכעבור זמן הוא מבושל. האם אכן מוצדק לומר שיש ביטול שנעשה בגרמא?

שו"ת אור לציון חלק ב - הערות פרק ל - דיני בישול בשבת – הערה יד

יש מי שרצה לומר שגרם בישול אסור מן התורה אף על פי שגרמא בכל המלאכות הוא מדרבנן, משום שכל בישול הוא רק בגרמא ואפילו הכי אסור. אך אינו נראה, שמה שהתורה אסרה הוא מעשה הבישול, אף שהבישול עצמו נעשה רק בגרמא, אבל אם גם מעשה הבישול הוא בגרמא אינו אסור מדאורייתא.

אכן דרך הבישול היא בגרמא. מניחים אוכל על מקור חום, והשאר קורה מאליה. אך אם הנחת האוכל נעשית בגרמא, זו גרמא של מלאכת הבישול.

במקרה שלנו, האדם לא הניח את האוכל על מקור חום פעיל. הוא הניח את האוכל על משטח קר, והוא נדלק מאליה, בעקבות שימוש במערכת שהוכנה מראש.

אם כך, אם נכון הוא להגדיר את המציאות הזאת כגרמא, היא תחשב גרמא ביחס להלכות בישול.

אך האם הגדרה זו עצמה נכונה? האם מערכת המוכנה להפעלה, ועתה יש רק להמתין שהיא תפעל, נחשבת כגרמא, או כמעשה ישיר של האדם?

ניתן להביא ראיה מספר גמרות הנוגעות בשאלה מעין זו –

המשנה הבאה עוסקת בטיפול בדליקה המתפשטת בשבת (במצב שאין בו חשש פיקוח נפש) –

תלמוד בבלי מסכת שבת דף קכ עמוד א

עושי מחיצה בכל הכלים, בין מלאין בין ריקנים, בשביל שלא תעבור הדליקה. רבי יוסי אוסר בכלי חרס חדשים מלאין מים, לפי שאין יכולין לקבל את האור, והן מתבקעין ומכבין את הדליקה.

המשמעות הפשוטה היא שלפי חכמים אין איסור להניח שורת כלים מלאים מים סביב הדליקה, חרף ההנחה שהאש תתפשט, תבקע את הכלים, והמים שבהם יכבו את האש. הגמרא מעירה על כך –

תלמוד בבלי מסכת שבת דף קכ עמוד ב

רבנן סברי: גרם כבוי מותר, ורבי יוסי סבר: גרם כבוי אסור

מכאן עולה שהעמדת מערכת שבסופו של דבר תוביל לתוצאה של מלאכה נחשבת גרמא.

הגמרא הבאה עוסקת בהלכות רוצח –

תלמוד בבלי מסכת סנהדרין דף עז עמוד א

אמר רבא: כפתו בחמה ומת, בצנינה ומת - חייב. סוף חמה לבא, סוף צנינה לבא - פטור.

כמובן שהכופת את חברו הוא רשע גדול. רבא דן רק מתי ניתן לדון אותו כרוצח ולחייב אותו בבית הדין. פשוט דבריו אומר את אותו הדבר – שאם כפת אותו בחמה או בשלג, זה נחשב שהתחיל את הליך הרצח בידיים (כמו מניח אוכל על פלאטה דלוקה, שזה ודאי בישול). אך אם כפתו בלילה, גם אם יודע שביום הבא יהיה שרב כבד והוא ימות בחום (או להיפך – בקור והשלג הצפויים) – פטור. לכאורה גם מכאן עולה שאם סידר את המערכת מראש, אך היא עדיין לא פועלת, זה נחשב גרמא, ולא מעשה ישיר, וכך עולה מדברי רש"י על הסוגיה -

רש"י מסכת סנהדרין דף עז עמוד א

סוף חמה לבא פטור - כלומר אם לא היתה שם חמה בשעה שכפתו, אבל סוף לבא כאן, וזה לא יכול לעמוד וסופו למות - פטור, שלא היה ההורג מזומן להריגה וגרמא הוא, ואין דינו מסור לבית דין אלא לשמים.

ומדברי רש"י למד החזון איש לענייננו –

חזון איש הלכות שבת סימן לח אותיות ב-ג

אבל משום גרם בישול ליכא בהעמדת תנור צונן שסוף חום לבא, דגרמא לא אסרה תורה בכל מלאכות (כדאמר בשבת קכ:), וזה נקרא גרמא, כדן גודר בכלי חרס חדשים וכדאמר סנהדרין עז:). לענין רציחה ... ונראה דגם איסור דרבנן ליכא, דלא דמי ... דהכא עדיין חסר כוח החשמל לגמרי והשעון עדיין לית ליה כוח הפתיחה ולא חמיר מכלי חרס חדשים ... ומיהו למה שכתב המרדכי פ' כל הכלים בשם רבינו יואל דלא התירו גרם כיבוי אלא במקום הפסד וכן פסק הרמ"א ס' שלד סכ"ב, הכי נמי בכל מלאכות אסור גרמא בלא הפסד.

החזון איש התחיל בטענה שמוכח מהגמרא בסנהדרין שאם הפלאטה לא דלוקה כרגע, אין זה אלא גרמא. אך הוא הלך צעד אחד הלאה – זה אפילו לא גרמא! מכיוון שכרגע אין יכולת לשעון להדליק את הפלאטה בכלל! אילו היה מסיק כך, היה מותר להניח אוכל שאינו מבושל כלל על פלאטה העתידה להידלק! ברם למסקנה הוא אומר שיש איסור דרבנן בכל פעולה שממנה תנבע תוצאה של מלאכה.

דברי החזון איש מתאימים לרש"י שראינו, אך שיטת מדברי התוספות נראה אחרת –

תוספות מסכת סנהדרין דף עז עמוד א

מיהו אם כפתו בפנים והביאו במקום שסוף חמה לבא וסוף צנה לבא נראה דחייב ואין חילוק בין מקרב האש אצל הדבר למקרב הדבר אצל האש

בעלי התוספות הגבילו מאוד את הגדרת 'סוף חמה לבוא'. ובדרכם הלך הרב פרנק –

שו"ת הר צבי אורח חיים א סימן קלו

יש לדון שהעמדת קדירה על גבי התנור החשמלי בשבת, כיוון שבודאי ידלק אחר כך מעצמו, מבלי שיהא צורך בפעולה, דליהוי כמעמיד קדרה בשבת במקום שסוף אש לבוא, וכבר כתבתי במקום אחר שמעמיד קדרה בשבת במקום שסוף אש לבוא דיהא בו איסור של תורה על פי מה שכתבו התוספות סנהדרין (דף עז, ד"ה סוף חמה) לענין נזקין וחייב מיתה, שאם כפתו בפנים והביאו במקום שסוף חמה לבוא דחייב

וממשיך הרב פראנק ומסביר שזה *חמור יותר* מהמקרה של תרומת הדשן שלמדנו בשיעור –

ואינו דומה לנדון של התרומת הדשן, דעדיין צריך לפעולה נוספת של אדם להדלקת האש, ואעפ"י שבתוס' ב"ק (דף נו ע"א, ד"ה אילימא) מבואר שגם בכפתו בפנים והביאו בחוץ לפני ארי דחייב אף על גב דגם שם צריך לפעולת הארי, מ"מ יש לחלק בין אדם שהוא בן בחירה לבין ארי שאינו בן בחירה, ובודאי הוא טורף והוי ברי היזקא.

הרב פראנק הסביר שתיאום עם אדם לא נחשב דבר ודאי, לעומת הליך בטבע – בוא השמש, אכילת האריה, ושעון השבת – שנחשבים ודאיים. לכן פעולה המסתמכת על פעולתם בעתיד נחשבת כעשיית המעשה בידיים! הוא מציע חילוק נוסף, אף הוא לחומרה –

יש לומר בדינו של התרומת הדשן, שלכן אינו חייב המניח על התנור מטעם מקרב הדבר אצל האש, משום שהאש עדיין אינה בעולם, שהאש של העצים שהגוי הדליק אחר כך עדיין לא היה בעולם בשעת הנחת התבשיל, מה שאין כן בנידון דידן, לענין תנור חשמלי, אפשר לומר שזרם החשמל כבר ישנו בעולם, ועל ידי השעון האוטומטי סופו להגיע מאליו אל התנור

האש שהנכרי עתיד להדליק אינה בעולם עדיין. אך המערכת של החשמל והזרמים כבר בפעולה, והפעלתם למעשה היא רק עניין של זמן.

אך הרב ישראלי דחה את דברי הרב פרנק. יתכן ויש לבאר את תוספות בסנהדרין באופן אחר, שהרי הסוגיה בשבת (קכ) אמרה דברים ברורים –

עמוד הימיני סימן כה חליבה בשבת ע"י מכונת חליבה

שבת וראיתי שנידון זה שסוף חמה לבא לענין שבת אין בו איסור תורה בהכרח ... לא יתכן בזה פלוגתא כלל. שהרי הסוגיא שהבאנו לעיל שבת קכ: לענין גרם כיבוי שנחלקו בו ר' יוסי ורבנן לענין איסור דרבנן, ואילו איסור תורה אין בו ... והרי שם הפעולה היא ממש כמו נידון שלנו, שמעמיד כלים חדשים שאינם עומדים בפני הדליקה!

❖ מדוע רק השניים האחרונים חייבים, ולא נתן האור?

למדנו בשיעור את הברייתא במסכת ביצה המבחינה בין הנחת הקדירה והמים לפני או אחרי שמצויה שם אש דלוקה. הרמב"ם הלך בדרך הברייתא, אך פסיקתו תמוהה מעט –

רמב"ם הלכות שבת פרק ט הלכה ד

אבל אם שפת אחד את הקדרה תחילה, ובא אחר ונתן את המים, ובא אחר ונתן את הבשר, ובא אחר ונתן את התבלין, ובא אחר ונתן את האור, ובא אחר ונתן עצים על האור, ובא אחר והגיס, שנים האחרונים בלבד חייבין משום מבשל.

הרמב"ם פסק שהשניים האחרונים חייבים. ומי אלו – זה שנתן עצים על האש, והמגיס. אודות המגיס נלמד בהמשך, אך ראשית צריך לשאול – מדוע האדם שנתן את האור (האש) תחת הקדירה פטור?

כסף משנה הלכות שבת פרק ט הלכה ד

נתן את האור אינו חייב שלא עשה דבר ולא היה התבשיל מתבשל והאור היה מתכבה לולא נתן העצים וז"ש הרב ז"ל בחלוקה השנית ובא אחר ונתן את העצים על האור שכיון בזה שהאור והעצים לא נתנום ביחד

הכסף משנה הסביר ש'נותן האור' הביא אש קטנה, גפרור, מצית וכדו'. מעשה זה לא היה מבשל את האוכל, אין באש שכזו להשפיע על הבישול כלל. רק העצים שהוסיף הבא אחריו התחילו מעשית את הבישול.

❖ יסודו של הגרש"ז – תיאום הנחת התבשיל עם אדם נוסף

הבאנו בשיעור את דברי הגרש"ז, שחילק בין דברים שנעשים אוטומטית על ידי מכונה לבין דברים שנעשים על ידי אדם. הנפקא מינה הגדולה היא שכך הוא מקבל את דברי תרומת הדשן והרמ"א, ואוסר להניח אוכל במקום שהשפחה עתידה להצית את האש, אך מצד שני מתיר (עקרונית, בסוף הוא כתב לאסור למעשה) להניח על פלאטה שעתידיה להידלק, מכיוון שאין כאן פעולה של אדם בשבת. ראייתו –

מאורי אש דף פא

ולכן נראה יותר לומר דגרמא 'למלאכה' ע"י מעשה קצת שפיר אסור אף אם עיקר המלאכה אינה נעשית כי אם על ידי נכרי חשיב שפיר מלאכה, וכמו דמצינו בנר שהודלק על ידי נכרי דאין מברכין עליו ברכת 'מאורי האש' מקום דלא חשיב שבת ממלאכת איסור, כיון דעל כל פנים איכא גברא דלא נח בשעת הדלקת הנר

בשולחן ערוך (סימן רחצ סעיף ו) נפסק שאין לברך על נר שהדליק הנכרי, גזירה שמא ידליק הנכרי את הנר בשבת, ועליו ודאי שאסור לברך, אפילו במוצאי שבת! מדוע לא? מכיוון שאנחנו מזהים את המלאכה של הנכרי כמלאכה. אמנם הוא לא מצווה בשביתת שבת, אך הגרש"ז הוכיח מכאן שיש משמעות למלאכה שעשה הנכרי מבחינת השבת.

מכאן הגרש"ז ממשיך ומסביר שהאיסור שכתב תרומת הדשן הוא רק כאשר תיאם את המלאכה עם אדם נוסף, ואפילו נכרי, מכיוון שההלכה מזהה את המלאכה של הנכרי כמלאכה. זאת בשונה במקרה שידלק על ידי שעון שבת.

❖ האם מותר להניח מאכל בערב שבת על פלטה שתידלק בשבת?

המקור הקדום שאנחנו מכירים להכנת שעון-שבת שיבשל בשבת מובא בספר 'מתא דירושלים' בשם החתם סופר –

שו"ת ציץ אליעזר חלק ז סימן טז

מצאתי בספר מתא דירושלים על הירושלמי סדר מועד בפ"ק דשבת הלכה ה' שכותב וז"ל: שמעתי מאמ"ו הגאון חתם סופר שמופלגי תורה דק"ק פ"פ דמיין שעמדו ללמוד תורה בליל שבת ורצו לשתות קאווע חם חדשו להם דבר חכמה והעריכו להם ע"ש עצים דקים זה על זה והעמידו עליהם קדירה של קאווע /קפה/ קר ושמו תחת העצים הדקים האלו לונט ושמוה תחת העצים והדליקו אותנו בקצה האחרון שלה והלונט היתה מהבהבת עד ב' שלישי הלילה ואז נגעה אל חוט גפרית ונדלק והודלקה העצים ונתחמם הקאווע ואף על גב דאם עושים כן בשבת חייב מ"מ לא חשו משום דקיי"ל כב"ה (שאין חיוב על שביתת כלים)

מופלגי התורה בקהילת הקודש פרנקפורט דמיין היו מציתים קצה של פתיל-השהייה, שהיה מצית את האש מאוחר בלילה, וכך יכלו להינות מקפה מבושל וחם (לא היה להם אז 'נס קפה') כשלמדו תורה בליל שבת, מאוחר בלילה.

לכאורה יש כאן מקור חשוב לדין מעשי מאוד בימינו – הפעלת מכונת קפה באמצעות שעון שבת, שתכין קפה בשבת. מהדברים המובאים כאן בשם החתם סופר עולה שזה מותר! אך כבר בספר 'מתא דירושלים' הקשה על המעשה –

הן אמנם הבעל מתא דירושלים שם מתקשה על העובדא וכותב – "אלא שאני הייתי מפקפק על זה, דהרי בגמרא פריך מהא דלא תמלא אשה קדירה עססיות ותורמסין לימא בית שמאי היא? ומשני – איתמא בית הלל, משום שמא יחתה, אם כן זה אסור מחשש שמא יחתה עכ"ל.

מהגמרא משמע שסידור מערכת אוטומטית שתבשל את האוכל בשבת עשויה להיות אסורה גם לפי בית הלל, שמא יחתה בגחלים!

הציץ אליעזר הסביר מדוע המעשה היה בסדר מבחינה הלכתית למרות דברי הגמרא –

אבל המופלגי תורה דק"ק פ"פ דמיין נמי לאו קטלא קניא באגמא הו, וגם כפי הנראה הגאון בעל החתם סופר ג"כ לא הנדז על המעשה הזאת שעשו (לא ביקר את מעשיהם) וסיפר העובדא דהוי כך הוי מבלי נחיצות להעיר ולהשיג עליה מבחינת ההלכה בכדי להסיר מכשול על להבא שלא יבוא לעשות עוד בכזאת. וצריכים לומר שסידרו באופן שיהא לזה דין של קטומה כגון בהנחת חתיכת פח וכדומה, או שהו סברי שעצם העובדא שסידרו שלא יהא דלוק מע"ש כי אם שידלק מאליו בשבת בשעה היעודה וכן עצם העובדא ששמו הקדירה על הכירה מע"ש בדרך המותר זהו בעצמו ההיכר וההזכרה שלא יבואו לחתות, ולא מצינו בחז"ל שאסרו בכך"ג.

הציץ אליעזר מציע שמותר לעשות כך, אם הכירה קטומה. הוא מציע שעצם זה שמניחים קפה שעות לפני שהאש נדלקת בכלל דינו כדין קטומה. בהמשך הציץ אליעזר מציע להקל בהסתמך על שני הדברים – זה שהמערכת עדיין לא פועלת בכניסת שבת, ואף גם זאת בכירה גרופה וקטומה. אך גם בזה הוא מפקפק, ולבסוף מתיר רק במים, שבהם אין חשש הגסה (ועיין בתשובה שם שצירף לקולות הללו את היות המים עבור כל הקהילה, ואז יש פחות חשש שישכח ויחתה וכדו'. אך משמע שם שזה רק לצירוף, אך מצד הדין מותר גם בלי זה).